

Auden's creative collision with Kierkegaard

[Audenova tvoriva kolizia s Kierkegaardom]

Martina Pavlikova – Tibor Mahrik

DOI: 10.18355/XL.2020.13.03.12

Abstract

Interpretation of any authors' works is one of the permanent challenges of any researchers and experts in the field of their literary research work. The metaphor of collision represents in our conception here the interaction of two subjects or rather two exceptional writers and poets of their time - Wystan Hugh Auden (1907-1973) and Søren Kierkegaard (1813-1855). Through our research, we followed which way Auden understood Kierkegaard, how he has been inspired by him and in what scope he interpreted his works in a relevant way, and finally, how his interpretation deviates from Kierkegaard. Our understanding of this matter and key propositions we compare with the contemporary research as well as the scholarly discourse on Kierkegaard. The aim of the study is to expose and critically reflect upon the work of Auden against examples of his selected poetry and to identify the common penetration and overlap of both authors as well as to point out some fields in which they differ from each other. In order to get to the point, we present three areas of Auden's inner world of thinking in relation to Kierkegaard, i. e. we are to focus upon:

- 1) the logic of dialectics as an interpretation of the inner direction of man from his potentiality to the actuality,
- 2) philosophical perception of the relationship between reality and abstraction,
- 3) the religious dimension of the existence of individual as a sensitive parameter in relation to the hermeneutics of the interpretation of the work of both authors.

In the study, we present findings that indicate Auden's reductionism with respect to the interpretation of the breadth and depth of thought wealth left by Kierkegaard, whom Auden has repeatedly associated to throughout his life as it has been poetically embraced and materialized across his writing corpus. However, the investigation of the reductionism causes and wider context of Auden's interpretative misunderstanding is not at the target of the study.

Key words: interpretation, leap, abstraction, faith, poetry

Abstrakt

Interpretácia diel autorov patrí k trvalým imperatívom bádateľov a znalcov ich literárnej tvorby. Metafora kolízie predstavuje v našom ponímaní interakciu dvoch subjektov - v našom prípade dvoch výnimočných spisovateľov a filozofov svojej doby - W. H. Audena a S. Kierkegarda. Spoločným výskumom sme sledovali to, v čom a ako Auden pochopil Kierkegarda, nechal sa ním inšpirovať, interpretoval jeho diela relevantným spôsobom a v čom sa jeho interpretácia odchyľuje od porozumenia Kierkegardovho diela. Naše zistenia kontextualizujeme do odborného diskurzu medzi súčasnými bádateľmi Kierkegarda. Cieľom štúdie je porozumieť tvorbe Audena na príklade vybranej poézie a identifikovať spoločný prienik oboch autorov na jednej strane a na druhej strane poukázať na niektoré témy, v ktorých sa obidvaja odlišujú. Predstavujeme tri oblasti vnútorného sveta uvažovania Audena vo vzťahu ku Kierkegardovi:

- 1) logika dialektiky ako interpretácia vnútorného smerovania človeka od svojej potencialite k aktualite,

- 2) filozofické vnímanie vzťahu reality a abstrakcie na pozadí poetického a umeleckého spracovania vo vybraných dielach,
- 3) religiózný rozmer existencie jednotlivca ako citlivý parameter pre hermeneutiku interpretácie diela obidvoch autorov.

V štúdií predstavujeme zistenia, ktoré indikujú redukcionizmus na strane Audena vzhľadom na interpretáciu šírky a hĺbky myšlienkového bohatstva, ktoré zanechal Kierkegaard a ku ktorému sa Auden intenzívne hlásil počas svojho života čo je do istej miery zhmotnené v jeho tvorbe. Skúmanie príčin a širších súvislostí interpretačného neporozumenia na strane Audena nie sú predmetom štúdie.

Kľúčové slová: interpretácia, skok, abstrakcia, viera, poézia

Úvod

Významní autori zvyčajne čerpajú podnety k svojej tvorbe z bežného života, z udalostí, ktoré sa nijako nevymykajú obyčajnosti a predsa oko dobrého umelca v nich dokáže objaviť diament nesmiernej ceny. Čím to je, že rytmus podvozku vlakovkej súpravy zrazu osloví hudobného génia a v jeho hlave sa zrodí skladba, ktorú zaraďujú do svojho repertoáru virtuózi z celého sveta a každého času? Koľkí hudobníci cestovali vlakom a počuli ten zvuk a predsa neuzreli ten jedinečný diament v ruke múzy. Skutoční géniovia vidia neviditeľné, počujú nepočuteľné a vysvetľujú nevysvetliteľné. Preto je toľko diamantov. Sú rôzne brúsené, hrajú rôznymi farbami a jasom svetla, ale znalec rýchlo pozná, že patria do vitríny ľudského ducha všetkých čias.

Ako sa však dá vysvetliť nevysvetliteľné a začuť nepočuteľné tam, kde matematické vzorce prestávajú dávať zmysel a hudba kláves sa stráca v hlbokom priestore ticha ľudskej existencie? Vtedy sa vynára poézia. To jedinečné umenie slova zrazu zhmotní jemnú pavučinu reflexie a zveční poznanie človeka o sebe samom a o svete, ktorý chce zmeniť. Koľkí chodili do kostolov v časoch zlatého veku dánskej kultúry, ale iba jediný vedel tak hlboko dokázal uzrieť prorocký záblesk smrti inštitučného kresťanstva v čase stavieb úžasných katedrál naprieč Európou a politického rozmachu cirkvi. Sám proti všetkým, ten ktorý si pravé kresťanstvo len vybánil. Protestujúci voči protestantom, katolíckejši ako katolíci. Majster slova, irónia a hlbokkej filozofickej reflexie, ktoré robia z jeho tvorby umelecké dielo nesmiernej ceny.

Viac vrstvitosť významov Kierkegaardovho jazyka je skvele previazaná s pseudonymami, ktoré používa osobitným spôsobom, robia z jeho diela ťažký oriešok pre tých prekladateľov, ktorí sa podujali na sifyzovské poslanie preniesť kierkegaardovské videnie sveta do svojich národných jazykov. (Kralík, 2013: 443-446; Khan 2018: 2-8). Dodnes sa prekladajú jeho diela a porovnávajú sa preklady, pretože jazyk Kierkegaarda nie je technický ani vedecky formulovaný, ale v sebe skrýva vedeckú rigoróznosť zaobalenú do poetického štýlu, v ktorom humor, sarkazmus, narážky, analógie a odvolávky na historické reálie svojej doby výrazne komplikujú prácu prekladateľov. V prípade slovenčiny čelíme ešte inému problému. Kierkegaard bol desaťročia zaznávaný autor z ideologického dôvodu a preto vývoj slovenskej filozofickej terminológie zaostal v istom ohľade za lingvistickým pohybom vo svetovej filozofickej literatúre. Niektoré pojmy nemajú v slovenčine ekvivalent a musia sa prekladať opisne. V prípade odborných článkov to nepredstavuje až taký problém ako v prípade prekladu pôvodných textov samotného Kierkegaarda.

Takmer o storočie neskôr ukázal svetu nevšedné majstrovstvo poézie Auden. Hannah Arendt výnimočnosť jeho poézie prirovnáva k dielam Goetheho alebo Puškina, pretože „ich spoločným puncom je ich nepreložiteľnosť“ (Arendt, 1975) podobne ako u Audena. Arendt sa tu odvoláva na svoju skúsenosť s tromi prekladateľmi do nemčiny, ktorí boli vo svojich pokusoch neúspešní a nedokázali svojimi prekladmi naplniť očakávania znalcov tvorby Audena v prípade jeho básne *Ak by som ti mohol povedať* (báseň *If I Could Tell You* zo Zbierky krátkych básní z rokov 1927-1957).

Jadro problému nespočívalo len v tom, že báseň vznikla prirodzenou cestou z dvoch bežných idiomov používaných v hovorovej angličtine *Time will tell* (Čas napovie) a *I told you so* (Veď som ti povedal), čo spôsobilo nevidané ťažkosti v hlavách desiatok inak zručných prekladateľov, ale sú za tým tiež mnohé iné príčiny. Dôvod je veľmi jednoduchý: Audenovo umenie vidieť v bežných hovorových idiómoch príbeh, ktorý vzápätí dokáže vyrozprávať unikátnym spôsobom a s nesmiernou schopnosťou kritickej reflexie svojej doby, ho radí do top galérie majstrov slova.

Auden spolu s Kierkegaardom majú okrem nepreložitelnosti ich špecifických vyjadrení a kompozičných štruktúr v autorských textoch oveľa viac spoločného, aj keď v niektorých ohľadoch - najmä obsahových - sa pomerne dosť odlišujú. Pojem kolízie sme v nadpise použili s istým zámerom, keďže na rozdiel od zrážky terminologicky v sebe zahŕňa nedeštruktívnu interakciu subjektov, pričom dochádza k ich vzájomnému ovplyvňovaniu. V prípade dvoch ľudí, ktorí sa osobne nestretli, pretože ich oddeľuje takmer 100 rokov, pojem kolízie predkladáme so zámerom metafory, v ktorej interakcia je možná iba jedným smerom podľa ireverzibility času. Kolízia týchto dvoch veľikánov tak predstavuje perspektívu, v ktorej Kierkegaard ponúka svoj myšlienkový svet, poéziu a porozumenia života, pričom zjavne Audenov myšlienkový svet obohacuje, inšpiruje jeho tvorbu a zároveň ostáva nepochopený vo svojej ontologickej hĺbke vnímania príbehu existencie jednotlivca.

Inverzná dialektika

“Vďakyvzdanie
Vlasy mi dupkom vstávali,
Z toho, čo Hitler a Stalin robili.
Oni myšlienky o Bohu vo mne
vznietili. Odkiaľ viem, že sa mýlili?
Nespútaný Kierkegaard, Williams a Lewis
Ma späť k viere priviedli.”

(W. H. Auden 2007: 316; preklad: Pavlikova, 2019: 23)

Po svojom návrate do cirkvi (v dôsledku postupného procesu zmeny uvažovania po mnohých osobných krízach z rokov 30. a 40. nakoniec Auden re-konvertoval ku kresťanstvu a vrátil sa do Anglikánskej cirkvi v roku 1940) sa Audenov vnútorný svet a citlivosť na životné príbehy výrazne rozšíril o existenciálny rozmer. Neskôr sa “v USA dostal do okruhu bádateľov orientovaných na Kierkegaard, ktorými boli Charles Williams (1886 – 1945), Renhold Niebuhr (1892 – 1971), Paul Tillich (1886-1965) a Nicolas Nabokov (1903 – 1978).” (Pavlikova, 2019: 15)

Tento moment zohral významnú úlohu v procese Audenovej otvorenosti čo sa týka vnímania sveta a skrytých hĺbín duše jednotlivca. Naviac, existencializmus tej doby vo svete filozofov výrazne osciloval okolo diela S. Kierkegaard, ktorý svojim filozofickým, teologickým ale najmä literárnym spracovaním reflexií života vytvoril inšpiratívny rámec, do ktorého sa mnohí súčasníci Audena v období najmä po II. svetovej vojne usilovali prenikať a polemizovať, resp. rezonovať s ním. Audenovo hľadanie odpovedí na hlbšie životné otázky a objavovanie existencialistických dimenzii svojho bytia sa preto nemohlo udiat bez toho, aby sa nestretol s dielom Kierkegaard v rovine osobnej úprimnej reflexie.

Auden bol oslovený jeho spôsobom interpretácie pravdy, ironie, použitím metafor a komického skepticizmu, ktorý Kierkegaard bravúrne vkladal do svojej dialektickej štruktúry textu. U Kierkegaard sa totiž nejedná o dialektiku sokratovského typu, v ktorej sa neustále v úvahách a dialógu posúvame dopredu a späť. Kierkegaard vo svojich úvahách nekonštruje koncept, ktorý by mal teleologickú os, na konci ktorej bude riešenie absorbujúce všetky predchádzajúce tézy a antitézy v štýle Heglovej

dialektiky. Napriek tomu však Kierkegaard teleologický vektor svojho uvažovania nielenže priznáva, ale svojou *teleologickou suspenziou etického* vytvára silný myšlienkový pohyb, ktorý vidieť naprieč jeho spisovateľským korpusom. Smeruje pritom od poznaného k nepoznanému, od opísateľného k neopísateľnému, od aktuálneho k potenciálnemu.

Zaujímavý je Kierkegaardov prístup k uchopeniu reality, ktorý vytvára používaním dvoch pseudonymov - *Climacus* a *Anti-Climacus* - vďaka ktorým môže pracovať s dvomi módmi logiky a uvažovania. Pokiaľ *Climacus* predstavuje logiku ľudských aktivít a argumentácie, *Anti-Climacus* otvára iný svet uvažovania. Ten síce tiež v sebe obsahuje ľudské uvažovanie a aktivity, ale vo svetle *divine grace* (milosť Božia) dochádza k inverzii. V akom zmysle? Ľudská snaha už nesmeruje k Božej milosti, ktorú si privlastní vďaka svojej potencii ale Boh vo svojej láske prichádza k človeku a v stave jeho beznádejnosti a zúfalstva (*despair*) mu ponúka nezaslúženú milosť, čím iniciuje nový aktívny a existenciálne oživujúci pohyb v živote jednotlivca. (Kondrla – Durkova 2018) Špirála dialektiky sa tak znovu otáča smerom od človeka, ktorý prichádza k nepoznanému a tajomnému, pričom vo svojej autentickí existencii transcenduje všetko ľudské, poznané a racionálne vysvetlené resp. vysvetliteľné.

Auden je nadšený majstrovským zvládnutím *inverznej dialektiky* u Kierkegaarda. Podľa Audena tam, kde Hegel vedie človeka na ceste k poznaniu konečnej príčiny, Kierkegaard nabáda človeka využiť poznatky o tom, čo vieme resp. si myslíme, že vieme a pokračovať smerom k paradoxnému uvažovaniu, pre ktoré je typické napätie v ľudskej mysli medzi poznaným a nepoznaným, poznateľným a nepoznateľným, pričom *Absolútny paradox*¹ v tejto dialektike zohráva dôležitú úlohu. Práve táto kľúčová Kierkegaardova metafyzická dimenzia absolútneho paradoxu do istej miery absentuje nielen v diele Audena, ale aj v jeho analytických komentároch Kierkegaardovej tvorby. Aj keď Auden preberá inverznú dialektiku a vkladá jej silu a filozofický náboj do svojich diel, v jeho prípade takáto dialektika stráca veľmi dôležité dimenzie. V dôsledku toho paradox v tvorbe Audena sa stáva viac-menej dvojzrmenou polaritou v ktorej sa odohráva jeho dialektické uvažovanie, ktoré konzekventne pripomína viac Aristotelovskú zlatú cestu hľadania optimálneho streda, než Kierkegaardovské úsilie reflektovať nereflektovateľné transcendentno.

Jedným z možných vysvetlení je charakter Audenovej mystickej skúsenosti *Vízia agapé* (Vision of Agape), ktorú zažil v jednu letnú noc roku 1933, keď bol spolu s niekoľkými kolegami. Ako sám o tom napísal:

„Zhodou okolností, nepili sme vtedy žiadny alkohol. Hovoril sme o bežných veciach života, keď zrazu a nečakane sa niečo stalo. Cítil som, že mnou prenikla zvláštna sila, ktorá hoci som s tým súhlasil - bola neodolateľná a určite nie moja. Prvý krát v mojom živote som vedel veľmi presne - pretože vďaka moci sa to stalo - čo to znamená milovať svojho blížneho ako seba samého... Moje osobné pocity voči nim sa nezmenili - stále to boli moji kolegovia a nie intími priatelia - ale cítil som, že ich existencia ako taká má nekonečnú hodnotu a radoval som sa z toho... A medzi rôznymi faktormi, ktoré ma o niekoľko rokov priviedli naspäť ku kresťanskej viere, v ktorej som bol vychovaný, bola práve spomienka na tento zážitok tá rozhodujúca ako aj otázka, aký by to mohlo mať význam...“ (Auden, 1990: 69-70)

¹ Absolútny paradox predstavuje v tvorbe Kierkegaard *terminus technicus*, ktorý zohráva kľúčovú úlohu pri komplementárnej fúzii jeho teologického, filozofického a psychologického uvažovania. Vychádza z inkarnácie Boha v čase, preto v sebe obsahuje dialektiku poznaného a nepoznaného, časného a večného, ľudského a božského, možného a nemožného, historického a nehistorického, pochopiteľného a nepochopiteľného. Z dôvodu toho, že v sebe spája viaceré perspektívy uvažovania, je problém správne interpretovať jeho význam a aplikačný dopad. Je to možné len za predpokladu výbornej znalosti kontextu použitia a správnej hermeneutiky interpretácie Kierkegaarda.

Pozornému čitateľovi neunikne skutočnosť, že v tejto skúsenosti niet priestoru pre milosť Božiu ani pokánie, teda pojmy, ktoré pri podobnej skúsenosti u Kierkegaarda zohrávajú zásadnú úlohu. Kierkegaardov absolútny paradox sa stáva žriedlom pohybu ontologických realít odpustenia a spásy smerom k človekovi, ktorý môže alebo nemusí na ne pozitívne reagovať. Aj keď je pravdou, že Auden vníma *Víziu agapé* ako „vzťah medzi rovnými“ zatiaľ čo v prípade *Vízie Boha* (Vision of God) hovorí o dvoch osobách vstupujúcich do vzťahu: „duša a Boh, kde vzťah stvorenia a Stvoriteľa je úplne nerovnocenný, ale je vzájomný“ (Auden, 1990), z jeho porozumenia kresťanskej spirituality je však zjavné, že na rozdiel od Kierkegaarda sa viac identifikoval s denomináciou, ktorej bol členom, než s existenciálnym zápasom o porozumenie svojho bytostného miesta v živote. Ako Anglikán sa priznáva k tomu, že v tejto otázke svojej existencie „kladie najväčší dôraz na inštitucionálny aspekt náboženstva“ (Auden, 1990: 70), pričom je zjavné, že sa do istej miery identifikuje s liberálnymi názormi tej doby, ktoré boli poplatné Bultmanovej demytologizácii biblickej narácie.

Tento vplyv ako aj efekt trendovej literárnej kritiky Písma je evidentný v tom, ako Auden vníma naráciu o stvorení. Auden napríklad považuje Adama iba za metaforu, nie za historické vysvetlenie pôvodu ľudstva - „Dogma o pôvode celého ľudstva z jedného predka Adama nie je a nikdy sa nemala chápať ako vyhlásenie o biologickom vývoji človeka... Adam je inkarnáciou celého ľudstva“ (Auden, 1990: 53-54). Takáto interpretácia príbehu stvorenia má svoje dôsledky v uvažovaní Audena o základných axiómách existencie človeka. V jeho ponímaní hriech človeka ostáva v polohe psychologických a vôľových preferencií, ktoré za istých podmienok človek môže prekonať. Je to vidieť aj na jeho analýze a komentovaní Kierkegaardovho životného pocitu utrpenia a existenciálneho zápasu o vlastnú spásu, kde príčiny vidí vo vonkajších okolnostiach jeho života a povahovej stránku osobnosti Kierkegaarda (Auden, 1990: 169-170). U Audena absentuje ontologická rovina porozumenia hriechu. Nejde o intrinzičnú vlastnosť existencie jednotlivca. V prípade Kierkegaarda je to inak: hriech a choroba na smrť tvoria základný rámec východiska pre jeho inverznú dialektiku. Ako vo svojom hodnotení napísal Peter Šajda: „Kierkegaardovo dielo *Choroba na smrť* chce zasiahnuť čitateľovi do života. Kladie naňho vysoké existenciálne nároky...“ (Šajda, 2018: 157).

Ďalší významný atribút Audenovho chápania života na ktorý chceme poukázať je jeho antropocentrické vnímanie spirituálneho sveta. Aj z toho dôvodu svojsky interpretuje dôležité teologické termíny. Jedným z nich je stvorenie človeka a jeho pád. Vo svojej interpretácii Kierkegaarda uvádza:

„Človek je stvorený na Boží obraz; obraz preto, že jeho existencia nie je odvodená od seba a boží obraz preto, že rovnako ako Boh aj každý človek si uvedomuje svoju existenciu a jedinečnosť. Človek padol vďaka pýche, pretože si želal byť ako Boh, chcel odvrátiť svoju existenciu zo seba samého a nie prostredníctvom zmyslov alebo akýchkoľvek túžob svojej vlastnej prirodzenosti.“ (Auden, 1990: 171)

Súhlasíme s Dienerom (2013) v tom, že Kierkegaard videl príčinu rozkladu autentického kresťanstva v ústupe rešpektu moderného sveta k autoritám, najmä k autorite Boha a v (ne)poslušnosti Božích prikázanií. Podrobnejšie štúdium Kierkegaarda odкрýva iný koreňový systém, na ktorom vyrastá jeho dielo a chápanie prirodzenosti existencie človeka a nadprirodzenosti Božieho sveta, ktorý intervenuje vo svete človeka a mení ho. Kierkegaard vychádzal z inej interpretácie príbehu stvorenia a pádu človeka. Na rozdiel od Audena vníma opačné poradie príčiny a následku. Nie preto je človek stvorený na Boží obraz, lebo jeho existencia nie je odvodená od seba samého, ale naopak. Pretože je človek stvorený, preto nemá svoj pôvod v sebe a je unikátny bez ohľadu na to, či si to uvedomuje alebo nie. Ďalšia vážna nezhoda medzi Audenom a Kierkegaardom je porozumenie príčiny pádu

človeka. Podľa Kierkegaarda príčina nespočíva v pýche, ale v neposlušnosti Božieho prikázania danom Adamovi a Eve - z tohoto stromu nebudeš jesť, lebo by si zomrel. Rozhodujúcim činiteľom v skutočnom kresťanstve je podľa Kierkegaarda preto poslušnosť: „pretože každý človek má na nešťastie prirodzený sklon k neposlušnosti. Pretože ľudia neradi poslúchali, tak „dovody“ vymenili za „poslušnosť“, veriac na základe troch dôvodov.“ (Kierkegaard, 1991: 227) Túžba „byť ako Boh“ je v tomto príbehu pre Kierkegaarda iba pokušením, je hrozbou ale nie príčinou zlyhania Adama. Zmyslové a vôľové kapacity človeka preto nezohrávajú rozhodujúcu úlohu v Raji, ale jedine radikálnosť rozhodnutia buď/alebo: buď poslúchnem nariadenie Boha alebo nie. Kierkegaard žiada *iba jedno* - poslušnosť.

Téma poslušnosti ako základný atribút príbehu Abraháma ako *Rytiera viery* (Knight of Faith) predstavuje východisko smerujúce za hranice nielen estetického ale aj etického a dokonca náboženského. Poslušnosť viery transcenduje všetky tri štádiá existencie jednotlivca resp. presahuje *tri dôvody* spomínané vyššie. Aj keď pre Abraháma neexistuje ospravedlnenie obetovania Izáka na hore Moria, aj tak sa stáva príkladom viery. Jeho dôvera k Bohu ide za hranice ľudského chápania. Táto dôvera sa môže stať príkladom viery len v kontexte života v poslušnosti a v atmosfére lásky. Láska Božia na jednej strane a poslušnosť človeka na druhej strane tvoria dialektiku teleologického uvažovania. Na začiatku pohybu je stratený a zúfalý jednotlivec, ktorý smeruje esteticky, eticky aj nábožensky k absolútnemu paradoxu, Bohu v čase. Kierkegaard sa netají tým, že túžba „byť ako Boh“ nie je opovážlivosť, ale dôležitý motív radikálnosti voľby na strane človeka. Aj tu poslušnosť predstavuje základ, bez ktorého radikálnosť voľby nemá praktickú podobu ale sa stáva iba prázdny filozofovaním. Tento základný motív interpretácie príbehu stvorenia tvorí dôležitý segment Kierkegaardovho porozumenia existencie jednotlivca, ktorý sa objavuje v rôznych podobách a intenzite naprieč celým jeho dielom. (Zalec, 2018a,b,c)

Abstrakcia a realita

Auden jednoznačne nasiakol Kierkegaardovským paradoxom, čo sa prejavilo najmä v jeho diele *Atlantida* (Atlantis), pričom Auden seba považoval za „poetického bratranca Sorena Kierkegaarda“ (Costello – Galvin, 2015: 141). Aj keď sa tu odvoláva na mýtus o stratenej utopickej ríši aby vzápätí priniesol „poetickú víziu“ umeleckej kapacity vhodnú na morálne inštrukcie a ich obmedzenia, aj tak pritom do tohto obrazu šikovne zahŕňa rámce ako nádej v beznádejnosti, sila v slabosti, prosperita v protivenstve. V praktickej podobe diela sa preto v samotnom texte dynamicky striedajú hlasy komické a vážne, skeptické a pozitívne, pričom dielo má charakter cesty, životného príbehu jednotlivca, ktorý vŕhaje do seba vnútorný svet čitateľa, aby mu ponúkol zážitok existencie. Je to skutočná ponuka, aj keď sa odohráva vo vysnívanom svete. Pracuje so skutočnými emóciami a úvahami, ktoré majú ambíciu preniknúť do reálneho sveta čitateľa a ovplyvniť ho k lepšiemu.

Kierkegaardov prístup je iný. Odlišuje svet fantázie a svet skutočný, aj keď svet fantázie sa odohráva v mysli skutočného človeka. Duchovný svet pre Kierkegaarda ale nepredstavuje abstrakciu, aj keď sa jedná o nepoznanú realitu. Teda abstrakcia aj duchovná realita sú neznáme, nepoznané, neuchopiteľné, ale z toho nevplyva to, že splyávajú a je možné ich vzájomne zameniť. Abstrakcia v Kierkegaardovom svete je výmysel, predstava. Tiež je nepoznaná a neuchopiteľná, podobne ako duchovný svet v zmysle žido-kresťanskej narácie. Správna interpretácia Kierkegaardových textov preto musí vychádzať z hlbšieho porozumenia meta-obrazu človeka vo svete ako takom, ktorý Kierkegaard explicitne v žiadnej časti svojho diela nepostuluje vyčerpávajúcim spôsobom, ale implicitne ho vkladá do úst rôznych postáv, pseudonymov a interpretácie filozofických veľikánov svojej doby.

Auden je prevkypivo silne rozhodnutý odmietnuť odlišnosť medzi abstrakciou a realitou, čo je v súlade s tým, ako sa na túto tému vyjadrovali mnohí filozofi jeho dní. V osobnej korešpondencii svojmu priateľovi Spenderovi o tom otvorene píše:

„Veľmi dobre si to uvedomujem... že abstraktno stráca všetok kontakt s konkrétnom.... Senzácie chtivý umelec mal práve opačné ťažkosti; je v nebezpečenstve, že síce pozoruje fakty vďaka svojím zmyslom, ale ani jeden z nich nemôže abstrahovať a vytvoriť významný vzor... Čo ja namietam... je odlišovanie abstrakcie od reality, akoby realita bola iba zmyslovým faktom a nie vzorcom faktov; akoby úlet z reality by nemohol byť dvomi smermi, k nekoordinovanému nezmyselnému faktu a k abstrakcii, ktorá sa nijako k faktom nevzťahuje.“ (Auden, 2001: 75)

Z psychologického hľadiska je fantázia človeka objektívny fakt, ale filozofického hľadiska predmet objektívneho filozofovania a umeleckého stvárnenia nie je objektívny len preto, že sa objektívne vyskytuje. Ide o subjektívnu realitu pomeru k objektívnej pravde. Je *Atlantída* objektívny svet, alebo subjektívny svet existencie jednotlivca, ktorý je objektívne pozorovateľný? Predstavuje iba metaforu, na ktorej sa dajú elegantne modelovať úvahy a riešiť problémy vzaté z reálneho sveta? Tak sa zdá, že Audenova *Atlantída* nepredstavuje objektívnu realitu mimo subjektu jednotlivca, akýsi externý cieľ životného príbehu jednotlivca. Nepredstavuje ani básnickú fikciu virtuálnej reality, na ktorej by mohol autor demonštrovať naratívne modely plné poetických odkazov a morálnych náznakov. Audenovi ide skôr o vnútorný svet jednotlivca, z ktorého sa vynára silný hlas volajúci človeka vydať sa na životnú púť zápasov, konfliktov, víťazstiev a pádov. *Atlantída* predstavuje vnútorný zdroj vonkajších pohybov jednotlivca. Auden tak akcentuje dôležitosť nájsť v sebe vnútornú silu vstať a pokračovať ďalej. Podľa C. S. Lewisa je *Atlantída* metaforou temného strateného bájnneho kontinentu vo vlastnej myšli, kde je pochovaná pamäť a minulosť celého ľudstva a občas sa v živote jednotlivca vynára zdola hore, z podvedomia do vln vlastného vedomia (Costello–Galvin, 2015: 153). Ak by sa človek dostal do úzkosti a strácal pôdu pod nohami, potom Auden vo svojej *Atlantíde* radí (vlastný preklad):

*„Pevne zotrvaj v radosti;
A ak by potom, aj
Si skutočne sa dostal
Na koniec, skolaboval
So všetkými svetlami Atlantídy
Nižšie ako si sám aj tak nemôžeš
Zostúpiť, aj tak ostaň hrdý
Stačí mrknúť na Atlantídu
V poetickej vízii:
Podakuj a ľahni si v pokoji,
Uzrel som tvoje spasenie.“*

Do istej miery text korešponduje s estetickou dimenziou života u Kierkegaarda, avšak vektor Audenovho uvažovania nemieri do metafyzického transcendentna tak, ako je to v prípade Kierkegaarda. Smeruje do akéhosi psychologického transcendentna, v ktorom človek, ak chce žiť zmysluplný život, musí transcendovať svoje názory, motívy a kultúrne povedomie. Musí objaviť samého seba a stať sa tým, kým naozaj je. Proces stávania sa sebou samým je viac ako cieľ cesty. *Atlantída* ponúka *spasenie* oslobodzujúce prijatie samého seba od všetkých nepriaznivých okolností, v ktorých sa jednotlivec nachádza. Cieľom spasenia je pokoj a postoj napriek nepriazni v maxime snahy aktualizovať svoj potenciál. Je nutné povedať, že Kierkegaardov koncept *spásy* tiež predstavuje psychologické dimenzie existenciálneho putovania jednotlivca ako

napr. pokánie, rozhodnosť, viera, oddanosť, radikálnosť atď. Tieto pojmy sú vždy vzťahnuté k absolútnemu paradoxu, v ktorom Boh je na nebi a človek na zemi, avšak treba podotknúť, že nikdy sa nejedná o napätie medzi abstrakciou a realitou. Ide o napätie medzi dosiahnutým a dosiahnuteľným, medzi vysvetleným a vysvetliteľným, medzi poznaným a poznateľným. Kierkegaard obidve dimenzie univerza vníma ako dve reality vo zvláštnom dialektickom vzťahu, z ktorých prvá je pre autentickú existenciu jednotlivca dôležitejšia ako druhá, hoci je absurdnejšia z hľadiska percepcie človeka a jeho schopnosti ju obsiahnuť.

Audenova vtedajšia silná previazanosť s myšlienkami a invenčnými nápadmi Kierkegaarda je zjavná aj inej básne *Skoč skôr, než uzrieš* (Leap Before You Look), ktorej pracovná verzia a poznámky sa nachádzajú v tom istom zápisníku ako Atlantis (Auden, 2007: 123-124). Aj v tomto prípade opäť Auden berie do rúk známe príslovie a majstrovsky o obracia s jasným cieľom: poradiť a povzbudiť viac, než varovať a viesť k opatnosti. Deje sa to v socio-psychologickej perspektíve apelu a jeho zdôvodnenia. Tento rámec je zrejmy v zaujímavom kontraste medzi úvodom - *Pocit ohrozenia sa nesmie stratit'* - a záverom básne - *Náš sen o bezpečí sa musí rozplynúť*. Otázkou zostáva interpretácia pojmov *pocit ohrozenia* a *sen o bezpečí* ako aj ich kontext vo vzťahu k objektívnej skutočnosti a k subjektívnemu prežívaniu. Auden svoje sociálne, politické a osobné vedomie i názory vložil do formy tejto básne veľmi živým spôsobom. Podrobnejšia analýza textu básne a kontextu toho, čo autor pri jej písaní prežíval ukazuje na to, akým spôsobom je možné interpretovať stelesnenie Audenovho vesmíru v tejto básni. Ukazuje sa, že vyjadrenie *pocit ohrozenia* korešponduje s psychoanalytickými znalosťami autora, o ktoré sa neskrývane zaujímal. Pre Audena cit pre nebezpečie, pocit ohrozenia, vnímanie externých rizík patrí k nevyhnutným predpokladom sebaaktualizácie človeka a hľadania rozvoja vlastného potenciálu, ktorý korešponduje s psychologickým motorom vnútorného pohybu vpred. Na druhej strane spektra je *sen o bezpečí* predstavujúci koncept prítomného poznania, ktorý je potrebné odhodiť, ak chceme skočiť do nepoznaného a dostať sa tak na vyššiu úroveň sebaaktualizácie vo všetkých rovinách bytia. Audenov *skok* vytvára alúziu na Kierkegaardov *skok*, ktorý však nie je pohybom do neznáma v metafyzickom zmysle, ale pohybom do neznáma v epistemologickom zmysle. Podľa Kierkegaarda človek opúšťa to, čo má, čo drží, čo pozná, čo cíti, aby získal menej alebo viac. Pojem *skok* používa Kierkegaard v rôznych súvislostiach a kontextoch. Ak však tento pohyb *skokom* nasmeruje k absolútnemu paradoxu, situácia sa radikálne mení. Človek získa viac, ako si dokáže predstaviť.

Skok (do) viery

Vo svojich úvahách o existencii človeka sa Auden dostáva až k najhlbším záchvatom bytia človeka. V období roku 1941 prehlbuje svoj záujem o teologickú dimenziu poznania človeka a sveta. Jeho porozumenie viery vychádza z antropologického presvedčenia, podľa ktorého viera patrí k atribútom ľudskej existencie (Auden, 2002: 109). Viera podľa toho dáva zmysel ľudskej existencii v pohľade na vlastnú minulosť a prítomnú skúsenosť života. Vďaka viere človek môže konať aktivity a robiť rozhodnutia, ktoré majú zmysel. Preto viera u Audena predstavuje vnútornú silu, z ktorej pramení vôľa meniť svet tak, aby sa stával viac a viac uspokojujúci potreby existencie jednotlivca i celej spoločnosti. Za zmienku stojí to, že intelekt a teologické presvedčenie nie sú v porozumení Audena v konflikte, ale tvoria komplementárne dialektický celok, pričom poézia predstavuje onen dôležitý faktor, vďaka ktorému vierou človek dosahuje presah intelektuálneho poznania a teologického presvedčenia. Vo svojej básni *Skoč skôr, než uzrieš* Auden používa obraz „skoku“, aby opísal vzťah manželskej lásky agapé a náboženskej viery. Tento termín prevzal od Kierkegaarda, ako podrobne analyzuje Schuler-Compitello (2013: 112), pričom s ním narába podľa svojho vlastného teologického presvedčenia. Vychádza pritom z Kierkegaardovej tripartitnej dialektiky (estetické, etické a náboženské štádium existencie človeka),

s ktorou hlboko rezonuje. Aj keď sa spolu s Kierkegaardom radí k religióznemu presvedčeniu reprezentovanom Augustinom, Pascalom, Newmanom a Barthom na rozdiel od Tomistickej tradície oficiálneho katolicizmu a liberálneho protestantizmu v štýle Schleiermachera, jeho porozumenie Kierkegaardovského skoku je odlišné. (Auden, 2002: 213-214).

Pojem *skok* u Kierkegaarda predstavuje neľahkú úlohu pre tých, ktorí sa snažia Kierkegaarda prekladať a vážnu výzvu pre tých, ktorí sa pokúšajú o interpretáciu. Mnohí (napr. Murray Ray, Brand Blanchard, Stefan Swanson) mylne uvádzajú slovné spojenie *skok viery*, ktoré Kierkegaard nikde nepoužíva. Nachádzame ho aj v mnohých odborných komentároch a štúdiách. Aj v prípade analýzy Audenovej básne *Skoč skôr, než uzrieš* tvrdia niektorí bádatelia, že „Auden prevzal obraz vznášania sa ponad tisíce siah od Kierkegaarda, ktorý tento obraz použil na zrozumiteľnejšie vyjadrenie náročnosti obsahu náboženského štádia života, ktoré si človek môže privlastniť resp. doň preniknúť iba skokom viery.“ (Schuler–Compitello, 2013: 112). Samotný Auden v úvode ku Kierkegaardovi v časti *Kázanie k neveriacemu* (Preaching to the Non-Believer) nepoužíva pojem *skok viery* ale správne iba *skok*. To korešponduje s tým, ako ho používal Kierkegaard. Pri detailnejšej analýze tvorby Audena sa odkryje skutočnosť, že napriek tomu, že toto slovo používal dôsledne správne, jeho obsahové vymedzenie Kierkegaardom si neosvojil. V čom je problém?

Je pravdou, že *70.000 siah vody* (70,000 fathoms of water) je obľúbené vyjadrenie Kierkegaarda toho, ako je viera nedosiahnuteľná a riskantná, podobne ako plavba ďaleko od pevniny na mori s obrovskou hĺbkou vody. Ak však chceme správne interpretovať jeho význam je potrebné si uvedomiť, že to nehovorí Kierkegaard ale *Climacus*, pre ktorého „viera je kontradikcia medzi nekonečnou túžbou vo vnútri človeka a objektívnou neistotou“ (Kierkegaard, 1992: 204). *Climacus* sa pozerá na problém viery analogicky s Lessingovou bariérou medzi historickou pravdou a večnou pravdou, ktorú je možné prekonať iba prostredníctvom *skoku*. Pre *Climacusa* neexistuje koncept *skoku viery* ako vlastnosti viery samotnej alebo iného jej atribútu, pretože *skok je kategóriou rozhodnutia* (Kierkegaard, 1992: 99). Skutočný význam pojmu *skok* teda predstavuje rozhodnutie k niečomu alebo pre niečo, čo musí spĺňať potrebné atribúty. Pre Kierkegaarda sa takéto *skok* stáva existenciálnym pohybom dopredu, od poznaného k nepoznanému, pričom tento pohyb nie je automatický ani nevedomý, ale patrí ku kognitívnej výbave autentickej existencie jednotlivca. Takýto pohyb je súčasťou vnútorného pohybu jednotlivca v rámci tripartitnej dialektiky: od estetického k etickému a k náboženskému. Relevantnejšie je vyjadrenie formou „skok do viery“ alebo „skok ku viere“ (the leap into faith) tak ako v prípade Adama a Evy došlo ku "skoku do hriechu" (the leap into sin). Veľmi dôležité je poznamenať v tomto ohľade to, že nie je korektné interpretovať *vieru* (faith) u Kierkegaarda ako pohyb od racionálneho k iracionálnemu. (por. Stewart, 2018) Dôvodom je fakt, že pre Kierkegaarda viera nie je v kategórii ani racionálneho ani iracionálneho, ale spadá do sveta nepoznaného, objektívne neuchopiteľného, ktorý však môže človek existenciálne prežiť a doň vstúpiť. Deje sa to z Božej milosti a láskavého rozhodnutia Stvoriteľa, ktorý reaguje na túžbu človeka stojaceho na pevnine *zúfalstva* (despair).

Práve v tomto sa aj Auden mŕňa s Kierkegaardom. Vo svojej esejí o Kierkegaardovi porovnáva dva koncepty viery: Pascalov koncept *stávky* (wager) a Kierkegaardov koncept *skoku*. Pascalov koncept predstavuje naturalistický prístup, podľa ktorého je viera prirodzenou vlastnosťou človeka, na základe ktorej žije a koná. Nemôže preto očakávať, že v prípade náboženstva to bude inak. Kierkegaardov koncept predstavuje pre Audena postoj, podľa ktorého žiadny človek nemôže žiť bez toho, aby v niečo neveril. Viera patrí k životu. Preto „keď sa zem rozpadne pod ich nohami, musia skočiť hoci aj do neistoty, ak majú zabrániť istej deštrukcii“ (Auden, 1990: 178-179). Auden v tomto prípade síce nevníma *skok* ako pohyb od racionálneho k iracionálnemu

ale explicitne ako pohyb od istého k neistému, aj tak mu uniká panoramatický pohľad, ktorý Kierkegaard otvára v dialektike perspektív Climacus a Anti-Climacus. Iba v tejto dialektike môžeme proporčne vymedziť pojmy „skok“ a „viera“ tak, ako ich zamýšľal Kierkegaard. Pokiaľ pre Climacusa je *skok do viery* pohybom k neznámemu, pre Anti-Climacusa je *viera* aktom milosti zo strany Boha. Vychádza z príbehu stvorenia, kde intuitívny rámec viery je ohraničený slobodou človeka a jeho *nemocou na smrť* - na jednej strane - a láskou Boha a jeho teleologickým pozvaním na druhej strane. Možno povedať, že pojem *skok* predstavuje akýsi priesečník dvoch pohybov: ľudského snaženia a hľadania napriek zlyhaniu všetkých ľudských odpovedí a riešení a Božieho pohybu smerom k človekovi, ktorý prichádza prostredníctvom zjavenia (*Boh v čase*). Tieto dva pohyby sú tak rámcované vertikálnym smerom: Je to dialektika pohybu nahor k Bohu (Climacus) a nadol k človeku (Anti-Climacus).

Záver

V diele Audena je nepochybne pozorovateľná hlboká stopa odkazu dánskeho filozofa S. Kierkegaard, ku ktorému sa Auden hlásil a považoval sa za jeho duchovného príbuzného. Analýza niektorých častí z diela Audena v tejto štúdií potvrdzujú skutočnosť, že vzájomný prienik myšlienok a podoba v oblasti humoru, majstrovstva poézie a literárnej hyperbolizácie sú nepochybniteľné. Kierkegaard svojou silou filozofického argumentovania a pravdivým ponorom do existencialistického prežívania jednotlivca získal srdce Audena a ten sa k tejto „závislosti“ viac krát verejne priznal. Ako sme ukázali, je prirodzené, že Audenovo svet, politický, kultúrny a náboženský kontext vytvoril istú špecifickú optiku, ktorou vnímal odkaz S. Kierkegaard a následne svojsky interpretoval jeho obsah. V štúdií poukazujeme na tri oblasti, v ktorých sa rozdielne prístupy obidvoch mysliteľov prejavujú najvypuklejšie.

- 1) Vo sfére inverznej dialektiky sa Auden odkláňa od Kierkegaard a najmä v psychologizovaní autentického hľadania naplnenia existencie človeka. Tam, kde pre Audena je kľúčom pohybu vpred nepoznané, tam je pre Kierkegaard teleologické smerovanie k neznámemu, ktoré nie je fiktívne ani volitórne, ale skutočné a reálne, vychádzajúce z vášne k životu ako takému.
- 2) S tým súvisí aj problém ontologického uchopenia reality. Pre Kierkegaard má realita dve dimenzie: fyzickú (prirodzenú) a duchovnú (nadprirodzenú), pričom obidve tvoria dialektickú jednotu. Pre Audena existuje iba jedna prirodzená realita, v ktorej sa duchovná zrkadlí vo vedomí a podvedomí človeka. Na rozdiel od kristocentrického teologického uvažovania u Kierkegaard sme poukázali na antropocentrické dôrazy v uvažovaní Audena, ktoré redukujú jeho porozumenie Kierkegaardovho odkazu.
- 3) Obidve predchádzajúce zistenia sa prejavujú aj v interpretácii náboženskej skúsenosti viery. Pre Kierkegaard viera nie je skok do tmy, ale je dar, prejav Božej milosti človekovi, ktorý prežíva zúfalstvo a jeho autentické hľadanie absolútnej odpovede na svoje bytostné otázky zmyslu a smerovania naráža na limity ľudskej schopnosti pochopiť samého seba a preniknúť do tajomného sveta Božej existencie a konania. Je preto pohybom do istoty Božej lásky avšak neistoty v zmysle ľudského (ne)poznania reality duchovného sveta. Auden napriek tomu, že sa odvoláva na Kierkegaardov odkaz, považuje vieru za výsledok ľudskej odvahy skočiť do sveta neistoty a neznáma. Bez hlbšieho metafyzického ukotvenia takejto perspektívy ostáva viera v polohe psychologického stavu vedomia a náboženstvo iba inštitučným vyjadrením prežívania viery na strane jednotlivca. U oboch je však zdôraznená subjektivita a osobné prežívanie.

Pre toho, kto chce spoznať diela Kierkegaard a Audena a ich nadčasový odkaz a neuviaznuť pritom v spleti skreslených interpretácií zostáva len to jediné: začítať sa do nich samotných.

Acknowledgment:

This article was published with the support of the Slovak Research and Development Agency under the contract No. APVV-17-0158.

Bibliographic references

- ARENDR, H. 1975. Remembering W. H. Auden. *The New Yorker*, January 20, 1975, issue. Available online: <https://www.newyorker.com/magazine/1975/01/20/remembering-wystan-h-auden-who-died-in-the-night-of-the-twenty-eighth-of-september-1973>]
- AUDEN W. H. 1990. *Forewords and Afterwords*. New York: Vintage Books Int. ISBN
- AUDEN, W. H. 2001. *The Map of All My Youth: Early Works, Friends, and Influences*. K. Bucknell and N. Jenkins (eds.). Oxford: Clarendon Press. ISBN 978-0-198129646.
- AUDEN, W. H. 2002. *The Complete Works of W. H. Auden: Prose, vol. II: 1939-1948*. E. Mendelson (ed.). Princeton: Princeton University Press. ISBN 978-0-691-08935-5.
- AUDEN, W. H. 2007. *Selected Poems*. New York: Vintage Books 2007. 0-679-72485-0.
- COSTELLO, B. – GALVIN, R. 2015. *Auden at Work*. New York: Palgrave Macmillan. ISBN 978-1-137-45292-4.
- DIENER, D. 2013. Kierkegaard on Authority, Obedience, and the Modern Approach to Religion. In: *Res Philosophica*, vol. 90, n. 4, pp. 609-628. ISSN 2168-9105.
- KHAN, A. 2018. Kierkegaard Americanus: towards establishing a comparative analysis unit. In: *XLinguae*, vol. 11, n. 4, pp. 2-10. ISSN 1337-8384.
- KIERKEGAARD, S. 1991. *Practice in Christianity*. H.V. Hong and E.H. Hong (eds. and transl.). Princeton: Princeton University Press. ISBN 978-0-691-02063-1.
- KIERKEGAARD, S. 1992. *Concluding Unscientific Postscript to Philosophical Fragments, Vol I*. H.V. Hong and E.H. Hong (eds. and transl.). Princeton: Princeton University Press. ISBN 0-691-07359-3.
- KONDRLA, P. – DURKOVA, E. 2018. Interpersonal relations in ethics of science and technologies Communications - Scientific Letters of the University of Zilina 20 (1PartA), pp. 45-50. ISSN 1337-8384.
- KRALIK, R. 2013. The Reception of Soren Kierkegaard in Czech Language Writings. In: *Filosoficky casopis*, vol. 61, n. 3, pp. 443-451. ISSN 0015-1831.
- MARTIN, J. G. 2017. The category of the single individual in Kierkegaard. In: *European Journal of Science and Theology*, vol. 13, n. 3, pp. 99-108. ISSN 1841-0464.
- MARTIN, J. G. – ROJAS, A. M. – KRALIK, R. 2020. The problem of the 'individual' concept in the Kierkegaard's journals. In: *European Journal of Science and Theology*, vol. 16, n. 2, pp. 39-46. ISSN 1841-0464.
- SAJDA, P. 2018. Príbeh Kierkegaardovej rozpravy o zúfalstve. In: *Kierkegaard, S. Choroba na smrť*, pp. 157-176. ISBN 978-80-8159-671-1.
- SCHREIBER, G. 2013. On the origins of Kierkegaard's Climacus writings and paradox Christology. In: *Kierkegaard Studies 2017, Vol. 1*. Edited: Heiko Schulz, Jon Stewart and Karl Verstrynge in cooperation with Peter Sajda, Kierkegaard Research Centre, Berlin/Boston: De Gruyter, pp. 313-341. ISSN 1430-5372.
- SCHREIBER, G. 2013. The philosophical volatilization of the concept of faith. Kierkegaard's dispute with Immanuel Hermann Fichte. In: *Kierkegaard Studies*, vol.

1, Edited: Heiko Schulz, Jon Stewart and Karl Verstrynge in cooperation with Peter Sajda, Kierkegaard Research Centre, Berlin/Boston: De Gruyter, pp. 345-376. ISSN 1430-5372.

SCHULER, S. J. – COMPITELLO, M. A. 2013, The Augustinian Theology of W. H. Auden. Columbia: University of South Carolina. ISBN 978-1-611-17243-0.

STEWART, J. 2018. Hegel's criticism of Schleiermacher and the question of the origin of faith. In: *Filozofia*, vol. 73, n. 3, pp. 179-190. ISSN 0046-385X.

TAVILLA, I. 2017. Despair as eternal damnation of the self a biblical anthropology in outline. In: *European Journal of Science and Theology*, vol. 13, n. 3, pp. 163-173. ISSN 1841-0464.

ZALEC, B. 2018a. Kierkegaard's method edification and moral grammar of Christian virtues In: *European Journal of Science and Theology*, vol. 14, n. 6, pp. 47-54. ISSN 1841-0464.

ZALEC, B. 2018b. Kierkegaard and the ethics of sacrifice as part of the ethics of love. In: *European Journal of Science and Theology*, vol. 14, n. 3. pp. ISSN 1841-0464.

ZALEC, B. 2018c. Related documents Religious tolerance and Christianity. In: *Bogoslovni Vestnik*, vol. 78, n. 2, pp. 235-334. ISSN 1581-2987.

Words: 6 138

Characters: 43 365 (24,10 standard pages)

PhDr. Martina Pavlikova, PhD.

Faculty of Arts, Constantine the Philosopher University in Nitra

B. Slančíkovej 1, 949 01 Nitra

Slovakia

mpavlikova@ukf.sk

PhDr. Tibor Máhrik, PhD.

Kierkegaard Society in Slovakia

Hurbanova 18, 927 01 Sala

Slovakia

mahrikt@gmail.com